

MÓSER ZOLTÁN

Látomások és láttatások

AVAGY A HETEDIK TITKOS ÉLETE¹

„A költészet megoldási kísérlet az ember számára.”
(József Attila)

Mészöly Miklósnál olvastam valahol egy rövid feljegyzést, amelyben azt írja, hogy szerinte a bűnbeeséskor, a bibliai leírás szövegében az alma csak főnév volt. József Attila verse kapcsán hasonló kérdést tehetünk fel: vajon mi is (nem ki is!) a *hetedik*. Az biztos, hogy nem sorszám, de vajon szimbólum-e, mint a hetes szám, allegória talán, vagy más?

A hat után jön a hét

A hetes számmal kapcsolatos fontos megjegyzés (a vers is erről szól!), hogy a hatodik után jön a hetedik.² A mítoszok világában többször is előfordul a hat azonos vagy közel azonos esemény után következő hetedik, ami valamiben más, de – és ezt fontos kiemelni – csak az előző hattal együtt nyer sajátos értéket vagy értelmezést. A bibliai teremtéstörténetben a hat szent szám, sokszoros jelentéssel: Isten hat nap alatt teremtette meg a világot, s a hetedik napot pihenésre szánta. Ahogy a magyar népdal is mondja: „Hat nap van egy hétbe, Hetedik vasárnap...” Vagyis a hat után jön a hét, amely szent szám.³ De József Attila verse nem a jelképes hetes számról, hanem a hetedikről szól. Ugyanúgy, mint a magyar hagyományban a hetedik gyerek, vagy a zsidó jelképnek számító menóra hetedik gyertyája, vagy a hetedik mennyország.

Az iszlám teremtéstörténet szerint a hét eget Allah teremtette

„Az első ég zöld smaragd, és tehén alakú angyalok lakják; a második vérpíros rubin, keselyű formájú angyalokkal benépesítve; a harmadik sárga rubin, lakói hatszárnyú, sas alakú angyalok; a negyedik színezüst, ló formájú szárnyas angyalokkal; az ötödik bíborszínű arany, angyalai hurikhoz hasonlóak; a hatodik csillogó igazgyöngy, benne gyermek formájú angyalok, kerubok röpködnek; végül a hetedik mennyország ragyogó fényből készült, és boldog lakosait ember formára teremtette az alkotó.”⁴

¹ A verset többen is részletesen elemezték. Csak néhány tanulmány írójának a nevét említem meg, azzal, hogy ez az írás ezeket az elemzéseket – bár ismerem mindegyiket –, itt nem kívánja ismertetni: Tverdota György, N. Horváth Béla, Bókay Antal, Szigeti Lajos Sándor.

² A hetes szám több afrikai törzsnél ma is misztikus szerepet tölt be. Neve tabu alatt áll, inkább 6+1 alakban mondják ki.

³ Klementine Lipffert: *Symbol-Fibel, Eine Hilfe zum Betrachten und Deuten mittelalterlicher Bildwerke*, Johannes Stauda Verlag, Kassel, 1981, 146–149.

⁴ tudasbazis.sulinet.hu/hu/magyar-nyelv-es-irodalom/irodalom/a-vilag-teremtese/izlam-teremtéstortenet

A hétágú gyertyatartó⁵

A Kabala egy fejezete a hétágú gyertyatartó misztikus értelmét mondja el. Ugyanis minden gyertya az ember egy-egy Énjét jelképezi. „Jobbról az első a nehéz anyagi test; a második az úgynevezett idegtest; a harmadik a testhez tartozó őselem, a tudattalan. Balról az első az asztrálest, a második a lélek, a harmadik a szellem. A középen, a két hármass csoport között áll az isteni Én, az isteni szikra, a halhatatlan Láng. A Kabala azt mondja, hogy hat Énje mindenkinek van. A hetedik, a középen álló halhatatlan isteni szikra azonban nem mindenkiben ég. S akiben ég is, éppen csak hogy parázslik, az emberi lény legmélyén, alig pislákol. A beavatás az ember énjait sorra lefejt és a mélyen nyugvó szikrát lángra lobbantja. A hetedik, a Teremtő lényéből való lángocskát felszabadítja. Ez a hetedik, középen álló gyertya, az ember igazi lényének jelképe. Amikor az ember a hét törvénye szerint születik, a hetedik gyertya kigyúl.”⁶

A hetedik gyermek

A magyar népi hitvilágban a táltos hiedelemkörből ismert a *hetedik gyermek*: a magyar néphit szerint szerencsés, természetfeletti erejű személy. Ha valamihez hasonlítható *A hetedikben* szereplő személy, a költő, akkor ehhez, a hetedik gyermekkel kapcsolatos hagyományhoz lehet. Mert ő szerencsés volt, mindent tudott, a jövőbe látott. Meglátta például a földbe rejtett kincset. Ha a hetedik gyerek foggal született, a palócok szerint barboncás (garabonciás), a sárrétek szerint táltos lett.⁷

Kapcsolatban a Kalevalával és/vagy a Kalevipoeggel

A hetedik című vers és a *Kalevala* egyik énekéből alább idézendő sorok összefüggésének fölfedezője Varga Domokos volt:

Ha bemégy a házba, légyen
Négy, aki a házba mégyen:
Vizes dézsát vigy kezedbe,
Sűrű seprőt hónod alatt,
Fogad közt fenyőszilánkot,
Magad menj be, mint negyedik! —

Szente Imre fordítása jól mutatja, hogy ez egy menyasszonybúcsúztató ének részlete:

„Jótanácsot most a lyánynak, mēnyasszonynak adni kéne. Akad-é tanács adója, kisasszony kioktatója?

⁵ Az eredeti menóra az Istennek a Tóra második könyvében (Sömot – 2. Mózes – Exodus – Kivonulás) 25. rész 31–40 verseiben leírt utasításai alapján készült, és a Szent sátor, majd később a jeruzsálemi templom szertartásainak szerves része volt. A szentélyben lévő menórát a kohanim minden este szertartásosan meggyújtotta, és minden reggel ugyanúgy előírásosan megtisztította, a csonkokat kicserélte, és a csészékbe friss olívaolajat öntött.

⁶ Hamvas Béla: *Sciencia Sacra*. Magvető, Budapest, 1988, 299.

⁷ Szendrey Zsigmond: *A nép élő hitvilága*, in *Ethnographia* 49(1938), 257–273.

Osmotar, okos nagyasszony, Kalevatar, szép kisasszony ád a lánynak jótanácsot, gyámolatlant gyámolítva, mint légyen, miként mozogjon, kedvességbe hogy kerüljön, férje házában hogy éljen, járva kedviben napának. Száját ily szavakra nyitva, maga mondja-mondogatja: Béjövén a belsőházba, érkézzél négyedmagaddal: kezedben vizesvödörrel, söprűt hónalatt szorítva, fogad közt fenyővilággal, négyediknek ténmagaddal.”

Csepregi Mártától kaptam egy nyersfordítást. Ezek szerint nem négyről, hanem negyedről van szó. A kérdéses szövegrész a *Kalevala* XXIII. énekéből való. Az eredetiben így hangzik:

Vaan tupahan tullessasi
Tule neljänä tupahan:
Vesikappanen käessä,
Lehtiluuta kainalossa,
Tulitikku hampahissa
Itse olet neljäntänä.

Szó szerinti fordításban:

Hanem a lakókonyhába jöttödkor
Gyere négyként (=négy emberként) a lakókonyhába:
Vizes edény a kézben,
Vesszősöprű a hón alatt,
Szilács a fogak között,
Magad leszel a negyedik.

„A kontextus: a lakodalom idején oktatják a menyasszonyt, hogyan kell majd menyecskeként viselkednie a férje (apósa és anyósa) házában. Ez a rész arról szól, hogy négy ember munkáját kell elvégeznie, az, hogy ezt úgy éri el, hogy négy részre osztja-e vagy megnégyeszeri-e magát, már mindegy is.

Úgy is lehet érteni, hogy amikor bejön a házba, négy valami alakjában lép be: ezek az edény, a söprű, a szilács és ő maga.

Amit én szilácsnak fordítok, az az eredeti szövegben tulitikku, mai jelentése gyufa. Viszont bizonyára nem gyufaszál nagyságú és keskenységű, hanem olyan fenyőfából hasított vékony lap, melynek egyik végét rögzítették, a másik végét meggyújtották, s amíg az lassan égett, addig világított is. Ezt vitte a foga között (még nyilván gyújtatlanul), mert mindkét keze foglalt volt.”⁸

*

Az köztudott, hogy a *Kalevala* József Attila meghatározó olvasmányélménye volt. 1932-ben jutott az eposz saját példányához személyesen Vikár Béla jóvoltából, kit azzal lepett és hatott meg, hogy fejből idézte a mű számos, terjedelmes részletét.⁹

⁸ Csepregi Márta levélben küldte a megjegyzését és fordítását, amelyet hálással köszönök.

⁹ Vö. Fehérvári Győző: „*Dalnak új utat mutattam...*” - A Kalevala és a Kalevipoeg összehasonlító elemzése, magyarországi fogadtatása és hatása, Lucidus, Budapest, 2002, 259.

A nehézség most következik. Régóta feljegyeztem magamnak, hogy a *Kalevipoeg* most idézendő része (verselése is) sokkal közelebb áll *A hetedikhez*, ráadásul ezt is Vikár fordította. Ez is egy leánykérésről szól, ahol a Nap, a Hold és a Csillag kéri meg a leány kezét. (Kurzívval jelöltem a formai hasonlóságokat.)

Szalme szüzet ugyan kérték,
Öten-hatan egymást érték;
Heten jöttek titkos kémek,
Nyolcan messzirül jövének;
Voltak főrendű személyek:
Egyik a nap, másik a hold,
A harmadik egy csillag volt.

Jött a hold, az ifjú gyermek,
A halovány képű kérő;
Jöve ötven jó lovával,
Jöve hatvan kocsisával,
Szalme szüzet megkérnie,
Véle gyűrűt cserélnie.

Szalme szűz ím mondja mindjár',
Szalme szól a kamarából,
Így kiálta kőlakából:
„Nem megyek én, aranyos hölgy,
Én ezüst, az éj urához.
*Három a hold hivatása,
Még hat egyéb földadása:
Egyszer hajnal hasadtakor,
Néha ébred napnyugtakor,
Néha éppen napkeltekor;
Néha fáradt kora reggel,
Néha előbb, mint a nap kel;
Néha virraszt napos nappal,
Leskelődik fényes délig.”*

Búsan a hold hazamégyen,
Komor fény fakad mentében.

Jött azonban a hold újra,
Lakodalmi örömszajra,
Viki házba, víg udvarra;
Jöve ötven jó lovával,
Jöve hatvan kocsisával,
Fajdleányzót feleségül.
Venni Lindát jegyeséül.
Öccse, bátyja jól fogadák,
Nénje is az éjnek urát;

Linda lánynak nem kell a hold,
Fürdőjéből szép Linda szólt,
Vánkosárul így válaszolt:

„Nem megyek én aranyos hölgy,
Én ezüst az éj urához,
Hat a holdnak hivatása,
Még öt egyéb földadása
És tizenkét tiszte vagyon.
Néha fölkel virradattal,
Néha csupán fényes nappal;
Néha ködbe süllyed arca,
Néha nedves rojt takarja;
Hol a hajnal hasadtakor,
Hol meg ébred napnyugtakor;
Néha végképp elmegy osztán
S mind a földet hagyja pusztán.”¹⁰

A formai hasonlóság nyilvánvaló, csakhogy az a kérdés, és ezt bizonyítani kellene, de egyelőre nem tudom, hogy a *Budenz Emlékkönyv* kezébe kerülhetett-e József Attilának? Akkor ez is maradjon a vers egyik rejtett dimenziója.

*

Tverdota György egy 1978-as tanulmányában felhívta a figyelmet egy „közeli rokon” versre, amikor a Villon lírájából eredő befolyást emelte ki *A hetedik* című verssel összefüggésben. „A *Kiforgatott igazságok* és az *Apró képek balladája* kínálkozik összehasonlításra ebben a vonatkozásban. Mindkettő miniatűr, magvas, játékos, szellemes, egymástól független, sornyi terjedelmű képekből: evidenciákból és visszajukra fordított evidenciákból tevődik össze, amelyeknek összefogó mágnese a strófákat záró refrén és az ajánlás...”¹¹ Példaként az *Apró képek balladája* első két strófáját idézem:

Tudom, mi a tejben a légy,
tudom, ruha teszi az embert,
tudom, az új tavasz mi szép,
tudom, mely gyümölcs merre termett,
tudom, mely fán mily gyanta serked,
tudom, hogy minden egy dolog,
tudom a munkát, lusta kedvet;
csak azt nem tudom, ki vagyok.

Tudom az urak nyakdíszét,
tudom, melyik ruha mi szerzet,

¹⁰ Első megjelenés: *Kalevipoeg*. Vikár Béla fordítása, in *Budenz Emlékkönyv*, 1884. Budapest; újabb közlés: *Finnugor-szamojéd (urali) regék és mondák*. Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, Budapest, 1984., I. kötet, 182–187.

¹¹ Tverdota György: *József Attila: Párizsi Anzix*, in *Literatura*, 1978/1–2, 82.

tudom, ki gazdag, ki cseléd,
tudom, mily fátyolt kik viselnek,
tudom a tolvaj- s kártyanyelvet,
tudom, tortán él sok piszok,
tudom mely csap mily bort ereszthet,
csak azt nem tudom, ki vagyok.

(Szabó Lőrinc fordítása)

Elmélkedésre serkenti a lelket

Arra a kérdésre, hogy a költőről és általában a költészetről mi a véleménye, azt a választ adta József Attila, hogy a költőről való felfogását ő tíz sorban foglalta össze a *hetedik* című versében. A Brassói Lapokban megjelent nyilatkozatát néhány megjegyzés közbeiktatásával itt idézem.¹²

„»Ha költenél és van rá költségek: Nem hiszek abban az emberben, aki a költészetért feláldozza az életét. A költészet megoldási kísérlet az ember számára. Azt, ami nem sikerült a valóságban, a kultúrában, vagy a természetben, azt a költészetben oldja meg, avatja valósággá.»

(Megjegyzés: A valósággal való viszonyáról így vall az egyik, a végső összeomlása előtt írott versében:

„Gyönyörűt láttam, édeset, / elképzeltem egy gyenge rózsát.
Elbámészkodtam s rám esett, / mint nagy darab kő, a valóság.

Ám ez a kő is képletes. / A legjobb, ha mindent kimondok.¹³
Igy oktatnak ügyeletes / és tanulságos napi gondok.”

Gyönyörűt láttam)

„»Egy, ki márványból rak falut«: Mennyi érzelem, szeretet, romantika, vágyódás fűződik a faluhoz, holott a falu lényegében piszkos, poros, egészségtelen. Költő az, aki nem sajnálja a falura, embereknek erre a szerencsétlen összességére a márványt.”

(Megjegyzés: különös ez a felfogás, hisz József Attila az Utca és a Föld, vagyis a város és falu fiának vallotta magát, és ugyanannyi élmény fűzi őt a faluhoz – hisz édesanyja ott született –, mint a város pereméhez. A nehéz sorsú, nyers, hallgatag, kiszikkadó parasztokat verseiben a magyar valóság jelképes alakjává növesztette. A derengő félhomályban, életében sokszor előjön a falu, a törekeny falu képe, a falusi táj, amelyet hol reménytelinek, hogy reménytelennek tart.)

„»Egy, ki mikor születték, aludt«: Aki nem vette észre, hogy a világra került, csak most eszmélkedik és rádöbben a kérdés: hol is vagyok, miért is vagyok, mi is van velem?

»Eget mér és bólint«: Megméri a dolgokat és megérti miértjüket, okozóikat. Ez valahogy a hegeli felfogás: minden ami létező, ésszerű.

¹² A Brassói Lapok 1936. júl. 5-i számában jelent meg, Molnár Tibor által készített riportban.

¹³ A beteggel „meg kell értetni, hogy mindent kimondani azt jelenti, hogy mindent el kell mondani.” (Sigmund Freud: *Bevezetés a pszichoanalízisbe*. Fordította: Hermann Imre, Gondolat, Budapest, 1989, 236.

»Kit a szó nevéen szólít«: Kinek úgyszólván minden dolog személyes ügye. Úgy kell felfigyelnie a szavakra, mintha a saját nevét hallaná. Különösen, amikor Párizsból hazakerültem, éreztem ezt így. Az utcán, amikor magyar szót hallottam, lépten - nyomon megfordultam, mintha minden szó ez lett volna: Attila, Attila.

»Egy, ki lelkét üti nyelvbe.«: Ez talán a legfontosabb.

(Megjegyzés: mit is szoktak nyelvbe ütni? A paraszti gazdálkodásban használt eszközökre kell utalnunk: az asztalos, ács által megfaragott nyelvbe ütik a kapát, az ásót, a kaszát, a baltát stb. Nyelvbe ütni valamit annyi, mint a maga helyére alkalmazni, vagy használhatóvá tenni, célszerűen eligazítani. Nyilván ezt is faluról ismerte József Attila, akinek így a nyelvbe ütött lelke elmélkedésre serkent.)

»Egy, ki patkányt boncol élve«: Nem kellemes mesterség ez, de a költőnek ezt is tudnia kell.

És végül: »A hetedik te magad légy«: A hetedik csak abban van meg, aki éppen a verset csinálja. A hetedik az ő egyszerisége, egyedülvalósága, ami több mint az, amit egyéniségnek szokás nevezni.¹⁴

*

Azt jól látni, hogy a születés és a halál, az élet kezdete és vége közé szorítja a szerelemről, a költészetről és – nem várt módon – az ellenségéről szóló gondolatait. Azért mondom, hogy nem várt módon, mert az élet három nagy misztériuma közül a második a Házasság: ennek a helyén áll az ellenség! Vajon kit tart ellenségnek a költő? Lehet, hogy ekkor már a költő lelkében mindent és mindenkit ellenségnek tartott? *A hetedik* megírásának évében született *Invokáció*ból idézek három sort:

„Föl vagy húzva az életre s végül minden óramű lejár.

Nyisd meg szived, a világ alázatosan ül a kapunál.

Ez itt körül mind ellenség, gondold meg jól, az nyugalmat ad.”

Végül egy rövid kérdés: vajon gondolatcsíráknak, rejtett dimenzióknak lehet-e nevezni a versben szereplő egysoros megállapításokat? Vagy, ahogy Szabolcsi Miklós írja összegzésként, a költő vágyainak, kételyeinek, szorongásainak játékos megfogalmazásai ezek.¹⁵ Én a magam számára azt jegyeztem fel, hogy ez *A hetedik* című vers a lehetetlen elképzelésének végtelen játékaról szól.

Az álmok álmodója

Miért a lehetetlenről szól? Mert abszurd. Erről nem olvastam sehol elemzést, de ha jól megnézzük az első és az utolsó strófát, vagyis ha jól olvassuk, amit a költő állít, hogy „hétszer szűljön meg az anyád”, vagy a halál kapcsán, amit állít, hogy hétféle emberként szállj a sírba, ha ezt végig gondolom, azt kell mondanom, ez így lehetetlen! De hihető, mert abszurd: „credo quia absurdum”. Általában Tertullianusnak (kb. 155–230) tulajdonítják ezt a „hiszem, mert képtelenség” kijelentést, amely első hallásra minden józanul gondolkodó embert megbotránkoztat – írja Heidl György. –

¹⁴ „az egyén a mérték” – írta Márai Sándor, és ez sokszorosan igaz a költőre, József Attilára is. In Márai Sándor: *Föld, Föld!...* Akadémiai–Helikon, Budapest, 1991, 212.

¹⁵ Szabolcsi Miklós: *Kész a lettár*. József Attila élete és pályája 1930–1937, Akadémiai, Budapest, 1998, 119.

A mondat azonban ebben a formában sem Tertullianusnál, sem más egyházatya fennmaradt munkáiban nem fordul elő. A karthágói teológus érvei a keresztény hit mellett észszerűek, következetesek és történetiek.

A „credo quia absurdum” ugyan félreértés, de Tertullianus csakugyan felhasznál egy, a lehetetlenségre alapuló retorikai bizonyítást. „Isten Fia keresztre feszítettett: nem szégyen, hiszen szégyellni való. Isten Fia meghalt: teljességgel hihető, mivel képtelenség. Eltemették és feltámadt: bizonyos, mert lehetetlen.” (*De carne Christi* 5.4). A filozófiailag kiválóan képzett Tertullianus valójában egy Arisztotelész által is említett érvet alkalmaz. A görög filozófus a retorikai bizonyítások egyik fajtájaként ismerteti azt az érvelést, amely szerint minél valószínűtlenebb egy esemény, annál kevésbé valószínű, hogy bárki is higgyen a megtörténtében, hacsak nem szól mellette valamilyen sajátos bizonyíték. „Egy másik érvet a megtörténni látszó, hihetetlen eseményekből merítünk: senki sem hitte volna el, ha nem történt volna meg. Sőt anélkül inkább igaz lehet, mert az ember abban hisz, amit létezőnek vagy valószínűnek tart, ami tehát hihetetlen és nem valószínű, lehet igaz (Rétorika 2.23. 1400).”¹⁶

Meggyőző beszéd

Sok elemzés született e vers kapcsán, de úgy látom, aki „eget mér és bólint”, aki sorról sorra vette, az inkább arról szólt, hogy mire is gondolhatott a költő! (Ebből a szempontból is tanulságos a már idézett rész, ahogy József Attila értelmezte és magyarázta a vers utolsó előtti strófájának egy-egy sorát.) De vajon a hat sor értelmezése után kapunk-e valamilyen logikus magyarázatot az utolsó sorra?

Amikor már századszor is elolvastam a verset, az jutott először eszembe, hogy kristálytisza, racionális, logikus a felépítése. Tele van állítással (hisz semmit sem bizonyít) és a végén egy ítélettel, amely reá, a költőre vonatkozó vagy, óhaj, parancs! Ezek, ha az első hat sor premissza volna, akkor az utolsó sorban megfogalmazott kijelentés, vagyis a konklúzió a logika világába vezetnének. De nem következik az első hatból logikusan a hetedik! Pedig annak kellene következnie. Ez a vers, ez a forma, a harmadik megközelítésben engem nem a poétika, hanem a retorika, az ékes beszéd és a meggyőző beszéd mezejére vezetett: olyan költői beszédre hasonlít, amely tele van argumentációval.

Az argumentáció az ékes beszéd legfontosabb része, ezért semmilyen műből sem hiányozhat. Cicero azért hívja megerősítésnek (*confirmatio*), mert „általa nyer, az érvelés útján ügyünk hitelt, tekintélyt, és a beszéd általa kapcsolódik szilárd bizonyossághoz”, éppen ezért lényege a beszéd funkciói közül a tanítás.

A bizonyossághoz Arisztotelész szerint kétféle úton lehet közelíteni: vagy nem művészi, azaz nem a szónoklás művészete, avagy mestersége által feltalált bizonyítékok révén; vagy művészi, azaz a szónoklattan segítségével feltalált bizonyítékok által. Ebbe a csoportba azok a bizonyítékok tartoznak, amelyeket magából a tárgyalt ügyből kell meríteni, vagyis a művészet eszközeivel felhasználni.¹⁷

¹⁶ Szerző megjelölése nélkül: *Hiszem, mert képtelenség*, in *Magyar Kurír*, Nézőpont (online forrás), Megjelenés: 2018. április 3.

¹⁷ Szabó Zoltán – Szörényi László: *Kis magyar retorika*. Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest, 1988, 49.

Művészi bizonyítékokat mi hozunk létre, ezért megoldást kell találnunk. Arisztotelész három fő csoportra osztja őket, elkülönítve azokat, amelyek a szónok jellemből, azokat, amelyek a hallgatóságra tett hatásból, végül azokat, amelyek magából a beszédből származnak. Az elsőt szokták etikus, a másodikat patetikus, a harmadikat tárgyas bizonyítéknak hívni. Az első kettőnek célja a gyönyörködtetés és a megindítás, a harmadiké a tanítás. Quintilianus így fogalmaz: „Tehát az összes művészi bizonyíték vagy jelekből, vagy érvekből, vagy példákból áll.” József Attila versében, minden strófában a hat példa után egy erős érv szerepel. És ez olyan, amely, Quintilianus szerint, bizonyításra nem szorul: „A hetedik te magad légy.” Érv, óhaj, kívánság, parancs? Ez is, az is.

*

Befejezésül Márai Sándor egy gondolatát idézem: „Mert a művészet nem a valóságot ábrázolja, hanem azt a látomást, melyet a valóság élménye kelt az emberi lélekben. Ez a többlet a művészet.”¹⁸ József Attila, aki a valóság talaján állt, tudta ezt. Mert költő volt, látta és láttatta a lélek rejtelmét.

¹⁸ Márai Sándor: *Napló 1943–1944*, Akadémiai–Helikon, Budapest, 1990, 138.

Szirtes János: Megáll az idő